

Hâriciliğın Doğuşuna Etki Eden İktisadî Arka Plan*

Economic Background Affecting the Birth of Kharijite

Kerem ÇAVUŞLU**

Öz

Hâriciliğın doğuşu ve teşekkül sürecine ilişkin yapılan çalışmalarda siyasî, sosyal, dinî ve kültürel etkenler üzerinde yeterince durulmuş, ancak iktisadî etkenlere ise gerektiğî kadar yer verilmemiştir. Hâricilik İslâm öncesi dönemde başlayan ve İslâm sonrasında yaşanan siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel değışim ve dönüşümün bir sonucu olarak ortaya çıkan dinî ve siyasî bir harekettir. İlk dört halife döneminde yaşanan siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik değışim ve dönüşüm sonucu Müslümanlar arasında birtakım ihtilafalar yaşanmıştır. Hz. Osman döneminde ortaya çıkan kitlesel isyan hareketi onun katliyle sonuçlandı. Hz. Ali'nin halife seçilmesi sorunları çözmedi. Aksine yeni sorunları da beraberinde getirdi. Bu dönemde yaşanan Cemel ve Siffin ile tahkim meselesi Hz. Ali'nin ordusunda siyasî ve dinî bir gruplaşmaya neden oldu. Siffin'de ortaya atılan hakem fikri bu ayrışmanın tek sebebi değildi.

Abstract

In the studies on the birth and formation process of Kharijism, political, social, religious and cultural factors have been sufficiently emphasized, but economic factors have not been given enough attention. Kharijism is a religious and political movement that started in the pre-Islamic period and emerged as a result of the political, social, economic and cultural changes and transformations experienced after Islam. As a result of the political, social, cultural and economic change and transformation that took place during the first four caliphs, a number of conflicts arose among Muslims. The mass revolt movement that emerged during the reign of Uthman resulted in his murder. The election of Ali as caliph did not solve the problems. On the contrary, it brought new problems with it. During this period, the issues of Camel, Siffin and Arbitration Incident caused a political and religious grouping in Ali's army. The idea of arbitrator put

* Bu makale Kerem Çavuşlu tarafından hazırlanan "Hâriciliğın Doğuşuna Etki Eden İktisadî Arka Plan" adlı Doktora Tezinden üretilmiştir.

** Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Kayseri İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Eğitim Müfettişi, Kayseri-Türkiye / keremcavuslu@hotmail.com / https://orcid.org/0000-0003-4394-1102

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
28.06.2023	16.12.2023	31.12.2023

DOI 10.18403/emakalat.1320798

Bu ayrışma, Kureyş kabilesi ile diğer Arap kabileleri arasında İslâm öncesi dönemde başlayan ve Hz. Peygamber sonrasında devam eden siyasi ve iktisadi çatışmanın bir sonucuydu.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Hâricilik, İktisat, Kureyş, Hakem Olayı.

forward in Siffin was not the only reason for this divergence. It was the result of the political and economic conflict between the Quraysh and other Arab tribes that started in the pre-Islamic period and continued after the Prophet.

Keywords: History of Islamic Sects, Kharijite, Economics, Quraysh, Referee Incident

Giriş

Hız. Peygamber sonrasında yaşanan bazı gelişmelerin tetiklediği, zamanla ortaya çıkan sosyal, ekonomik ve kültürel değişimlerin etkisi ile hicri birinci yüzyıldan itibaren belli kişi veya düşünceler etrafında itikadî, siyasî hareketler ve oluşumlar¹ ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu hareketler zaman içinde kurumsallaşarak mezhebî mahiyet kazandılar. Mezhep; siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik ve dini etkenlere bağlı olarak zaman içinde ortaya çıkan fikirler ve bu fikirleri benimseyen kişilerin meydana getirdikleri zümre hareketidir.²

Hâricilik İslâm toplumundaki dinî ve siyasî oluşumların ilki olarak kabul edilmektedir. Makâlât ve fırak edebiyatı türü eserler, Hâricilik hareketinin ortaya çıkışını Tahkîm olayı ile başlatmışlar³ ve ana bün-yeden ayrılan ilk zümreye Hâriciler adını vermişlerdir.⁴ Bu Hâricî hareketin siyasî, fikrî tavırları ve görüşleri bu süreçte yeni tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte siyasî ve itikadî mahiyette birbirinden farklı görüşlere sahip Ezrakiyye, Necdiyye, Sufriyye ve İbâdiyye gibi hareketler ve oluşumlar teşekkül etmeye başlamıştır.

¹ Ethem Ruhi Fırlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 19.

² Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadî İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 29.

³ Ebu'l Hüseyin Ali b. İsmail Eş'arî, *Makâlâtü'l İslâmiyyin*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Kahire: Mektebetü'n Nahda, 1950), 1/169; Ebu'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Malatî, *et-Tenbih ve'r Redd ala Ehli'l Heva' ve'l Bida'*, thk. Yaman b. Sa'duddin el-Meydani, (Riyad: Ramadi Lin'neşr, 1994), 62; Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l Fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Kahire: Mektebetü Dari'l Turas, 1937), 72; Ebu'Feth eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n Nihal*, thk. Abdulaziz Muhammed el-Vekil (Kahire, 1968), 1/114.

⁴ Avni İlhan vd., *İslâm Mezhepleri Tarihi* (İzmir: Akyol Yayıncılık, 1977), 28.

Çalışmamıza konu edindiğimiz Hâriciliğin doğuşu meselesi bazı çağdaş araştırmalarda çeşitli yönleri ile ele alınmıştır.⁵ Bu türden çalışmalarda Hâriciliğin ortaya çıkışına neden olan siyasî, sosyal, kültürel ve dinî etkenler üzerinde durulmuş, ancak Hâriciliğin ortaya çıkışı ve teşekkülüyle alakalı iktisadî sebepler gereği kadar ele alınmamıştır. Bu araştırmanın ileriki safhalarında ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı üzere, ekonomik sorunların ve krizlerin sosyal olayları tetiklediği, bu sosyal olayların zaman içerisinde siyasî krizlere dönüştüğü tarihî ve bilimsel bir gerçektir.⁶

Makalenin konusunun Hâriciliğin doğuş süreci olması nedeniyle çalışmanın kapsamını Nehrevan savaşı ile sınırlandıracağız. Bu nedenle de konunun dışına çıkmamak için Nehrevan sonrasında ortaya çıkan Hâricî ayaklanmaları ile Hâriciliğin teşekkül ve yayılma sürecine girilmeden sadece Hâriciliğin tarihçesi hakkında kısa bilgi vermekle yetinilecektir.

İslâm öncesinde ve sonrasında Kureyş ile diğer Arap kabileleri arasında yaşanan siyasal ve ekonomik gerginlikler Hz. Osman'ın (24-35/644-655)son döneminden itibaren iyice gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. İslâm öncesi dönemde başlayan ve İslâm sonrasında da devam eden Kureyş ile diğer Arap kabileleri arasındaki siyasal ve ekonomik⁷ çatışmaların ridde gibi, Halife Osman'ın katli ve akabinde ortaya çıkan olaylarla da ilişkili olduğu düşünülmektedir. Geçmişte yaşanan olayların diğer mezheplerin yanı sıra, Hâricilik hareketinin doğuşuyla da ilişkilendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Tahkîm olayı aslında bir sonuç olmasına rağmen, makâlât ve fırak edebiyatı yazarları bu olayı Hâricilik hareketinin çıkışına bir neden olarak göstermişlerdir.

Tahkîm (36/657); Hz. Ali (35-40/656-661) ve Muaviye (41-60/661-680) arasında Sıffin'de (36/657) vuku bulan çatışmalar devam ederken, Muaviye'nin savaşı sonlandırmak amacıyla başvurmuş olduğu bir harp hilesidir. Muaviye, danışmanı Amr'ın teklifi üzerine

⁵ Fuat Kavukçu, *Emevîler Döneminde Hâricî Hareketleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990).1-145; Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan yayınları, 1996), 1-257; Adnan Demircan, *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi* (İstanbul: Beyan yayınları, 2000), 1-132; Harun Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji Hâricîlik Düşüncesinin Doğuşu* (Samsun: Sidre Yayınları, 1999), 1-138; Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 1-189.

⁶ Orhan Türkdoğan, *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1997), 28,29.

⁷ Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji Hâricîlik Düşüncesinin Doğuşu*, 95-107.

kendi askerlerine Kur'an sayfalarını havaya kaldırmalarını ve Hz. Ali'nin yanında savaşan askerlere Allah'ın ayetleri bizimle sizin aranızda hakem olsun demelerini emreder. Hz. Ali karşı çıkmasına rağmen, ordu içindeki bir grup Kur'an'ın hakem olması teklifine razı olmuştur. Bu olay Hz. Ali'nin ordusunda ikiliğe sebebiyet vermiştir. Kaynaklarda nakledilen bilgiye göre önce Tahkîm'e razı olan ardından da bundan vazgeçen grup, Hz. Ali ve onun gibi Tahkîm'e razı olanları tekfir ederek ordudan ayrılmıştır. Bu ayrışma kısa süre içinde Hâricilik hareketinin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Her ne kadar Watt, Hz. Osman'ın şehit edilmesi olayını, Hâriciliğin başlangıcı gibi gösterse de⁸ çağdaş çalışmaların bazılarında Tahkîm olayı sanki Hâricî ayrışmasının temel nedeni gibi görülmeye devam etmiştir.⁹ Hâricilik üzerine yapılan bazı çağdaş araştırmalarda,¹⁰ genellikle Hâriciliğin teşekkül süreci Hz. Osman'ın son dönemi ile başlatılmaktadır. Bu çalışmalarda fikir-hâdise irtibatı kapsamında Hâricilik mezhebinin teşekkül süreci temellendirilirken, ağırlıklı olarak siyasal, dinî, sosyal ve kültürel etkenler üzerinde durulmuştur. Hâricilik ile ilgili yazılan bazı makalelerde¹¹ de konu benzer şekilde ele alınmıştır. Biz bu tür çalışmalarda isabetli tespitler

⁸ W. Montgomery Watt, *İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, çev. Ulvi Murat Kılavuz (İstanbul: Birey yayıncılık, 2001), 89,90.

⁹ Yaşar Kutluay, *İslm ve Yahudi Mezhepleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1965), 49.

¹⁰ Watt, *İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, 90; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Umran Yayınları, 1981),14; Fuat Kavukçu, *Emevîler Döneminde Hâricî Hareketleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990) 1-10; Demircan, *Hâricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 30,31; Demircan, *Din Siyaset İlişkisi*, 51; Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji Hâricilik Düşüncesinin Doğuşu*, 60.

¹¹ Laura Veccia Vagleri, "Ali-Muaviye Mücadelesi ve Hâricî Ayrılışının İbâdi Kaynakların Işığında İncelenmesi", çev. Ethem Ruhi Fırlalı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 17*, 1973, 147-50; Muhammad Kafafi, "Abu Sa'îd Muhammed b. Al-Azdi Al-Kalhatî'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu", çev. Ethem Ruhi Fırlalı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18(1970), 177-191; Ethem Ruhi Fırlalı, "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi Yayınları* 4(1980), 115-131; Ethem Ruhi Fırlalı, *İbâdiyye'ni Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983).1-162; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 245-275; Ethem Ruhi Fırlalı, "İbâdiyye'nin Siyasî ve İtikadî Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi Yayınları* 21 (1977), 323-344; Ahmet Akbulut, "Hâricilerin Siyasî Görüşlerinin İtikadileşmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (1991), 331-348; Harun Yıldız, "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi", *Ondo-*

yapıldığını, ancak Hâriciliğin doğuşunda iktisadî etkenlerin rolünün göz ardı edildiğini değerlendirmekteyiz. Hz. Osman'ın iktidarının son yıllarında yaşanan olayların öncesi irdelenmeden, Tahkîm olayı ile sonuçlanan sürecin yeterince anlaşılamayacağını düşünüyoruz. Çalışmamızda araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

1. Hâriciliğin Genel Tarihçesi

Hâricilik erken dönemde ortaya çıkan siyasal ve dini konulardaki radikal düşünceleri ve eylemleri ile bilinen bir fırkadır. Klasik kaynaklara göre;¹² Halife Osman'ın katli sonrasında emirü'l-müminin Hz. Ali ile Muaviye arasında yaşanan Siffin vak'ası ve sonrasında gelişen siyasî olaylara bağlı olarak, Tahkîm'i¹³ gerekçe göstererek İmam Ali'nin saflarından ayrılan bir grup taraftarın oluşturduğu zümre, Hâriciler diye isimlendirilmiştir.

Hâricilik üzerine yapılan bazı çağdaş araştırmalarda;¹⁴ Hz. Osman ve sonrasında yaşananlar Hâriciliğin ortaya çıkışının temel nedeni olarak kabul edilmektedir. Hz. Osman döneminde ortaya çıkan dini, siyasî, sosyal, iktisadi ve kültürel değişimlere bağlı olarak bir takım

kuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11 (1999), 257-70; Harun Yıldız, "Hâriciler'in Erken Dönem Tarih Algısı: Salim b. Zekvan Örneği", *emakâlât Mezhep Araştırmaları* 2/ 2 (Güz 2009), 7-40; Harun Yıldız, "Hâricilerin Doğuşunda Kurra'nın Rolü", *Ekev Akademi Dergisi* 8/18 (K 2004), 263-82; Ebu'l Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, "Hâricilerin Temel Görüşleri", çev. Harun Yıldız, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1997), 351-56; Hilmi Demir, "Şiddeti Anlamada Engel Bir Söylem: Ortodoks Yöntem ve Hâricilik Ruhü", *Dini Araştırmalar* 5/ 15 (Nisan 2003), 65-88; Hüsnü Ezber Bodur, "Sekt (Fırka) Tipi Dini Organizasyonun Örneği Olarak Hâricilik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2007), 25-53; Niyazi Kahveci, "Hâricilik, Şia ve Mutezilenin Literatürü Üzerine Çalışma", *Dini Araştırmalar* 8/23 (t.y.), 171-89; Halil İbrahim Bulut, "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricilik ve Günümüze Yansımaları", *Usul İslâm Araştırmaları*, Haziran 2009, 41-54; Ahmet Yöner, "Hâricilerin Horasan Maveraünnehir Bölgesine Geçiş Süreci", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2011), 171-97; Mehmet Dalkılıç, "Hâricilerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2005, 19-49.

¹² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l Fırak*, 74; Eş'arî, *Makâlâtü'l İslâmiyyin*, 1/191; Şehristânî, *el-Milel ve'n Nihal*, 1/114.

¹³ Orhan Ateş, "Sunnî Kaynakların Tahkîm Anlayışına Eleştirel Yaklaşım", *USBD Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi IJSS International Journal of Social Sciences*, (ts.), 3.

¹⁴ W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Umrân Yayınları, 1981), 14; Fırlı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 112; Demircan, *Hâricilerin Siyasî Faaliyetleri*, 79; Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji Hâricilik Düşüncesinin Doğuşu*, 60.

siyasî ve sosyal hâdiseler yaşandı. Bu hâdiseler bir yandan Hz. Osman'ın ölümüne neden olurken, öte yandan Cemel savaşı, Sıffin ve Tahkîm gibi olayları yaşanmasını beraberinde getirdi. Yaşanan tüm bu olaylar sonrasında Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan bir grup zaman içinde dini ve siyasî bir harekete dönüşerek Hâricilik adını aldı.

Hâricilik; lügatte “terk eden, asi olan, muhalefet ederek taraf değiştiren” manasına gelir.¹⁵ Bu isim muhalifleri tarafından kendilerine verilmiştir. Ancak Hâriciler zaman içinde muhaliflerinin kendilerine vermiş oldukları bu ismi “ İnançsızları terk ederek Allah'a ve onun elçisine yönelenler.”¹⁶ şeklinde yeniden tanımlayarak buna yeni bir anlam kazandırmışlardır.¹⁷ Muhalifleri tarafından Hâriciler olarak tanımlanan bu dinî ve siyasî hareket, muhaliflerinin aksine kendilerini, sözlükte “satıcı-satan” anlamına gelen “şâri/şurât” olarak adlandırmışlardır.¹⁸ Onlar; *وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ* “İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adanmıştır. Allah, kullarına çok şefkatlidir.”¹⁹ âyetinden ilham alarak kendilerini Allah yoluna adadıklarını bu nedenle de “Şurât” olduklarını iddia etmişlerdir. Klasik kaynaklarımızda bu harekete, Harûriyye, Râsibiyye, Vehbiyye, Muhakkime ve Muhakkime-i üla gibi adlar da verilmektedir.²⁰

Hâricilik hareketi, Hz. Ali döneminde yaşanan Nehrevan savaşı sonrasında²¹ yeniden yapılanmaya çalışmış, ancak zaman içinde kendi aralarında yaşanan bir takım ihtilaflardan dolayı hızlı bir şekilde bölünüp parçalanmışlardır.²² Bu bölünüp parçalanma Hâricilerin kendi içinde birden fazla fırkaya ayrılmasına neden olmuştur.²³ Bu gruplar kendi aralarında yaşamış oldukları, dini ve siyasî görüş farklılıklarına bağlı olarak; Ezârîka, Necedât, Sufriyye, Acâride ve İbâziyye²⁴ gibi daha pek çok alt fırkalara ayrılmışlardır.²⁵

¹⁵ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 123.

¹⁶ en- Nisa 4/100.

¹⁷ Demircan, *Hâricilerin Siyasî Faaliyetleri*, 32.

¹⁸ Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 123.

¹⁹ el- Bakara,2/207.

²⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l İslâmiyyin*, 1/191; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l Fırak*, 74;

²¹ Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, 55.

²² Demircan, *Din Siyaset İlişkisi*, 126.

²³ İlhan vd., *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 33.

²⁴ Orhan Ateş, “İbâziyye Harici Bir Fırka mıdır?”, *Eurasian Journal of Social and Economics Researches Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, (ts.), 9.

²⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l İslâmiyyin*, 1/191.

Hâricî fırkalar arasında dinî ve siyasî konularda görüş farklılıkları olmakla birlikte bazı konularda ortak görüşlere sahip oldukları da söylenebilir.²⁶ Kur'an'a dayalı siyasal yönetim anlayışının yanı sıra²⁷ imam/halife adayında adalet, bilgelik ve dindarlık gibi vasıfları aramaları, bu vasıfları taşıyan hür ve köle her Müslümanın imâm/halife tayin edilebileceği gibi ortak fikirlere de sahiptirler.²⁸ Hariciler diğer bazı mezheplerin aksine imâmın/halifenin Kureyşli olup Hâşimî veya Emevî hanedanını mensup olması koşulunu kesinlikle kabul etmezler.²⁹ Onlara göre imam Müslümanların ortak tercihleriyle göreve gelmelidir.³⁰ Bu nedenle ümmetin mutabakatıyla imamet makamına gelen ilk iki halife Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetini meşru kabul ederler. Halife Osman ve imam Ali'nin de seçimle işbaşına gelmiş olduklarını, ancak Hz. Osman'ın iktidarının son yıllarındaki siyasal kararlarından, Hz. Ali'nin ise tahkimi kabul etmesinden dolayı hukuki meşruiyetlerini kaybettiklerini iddia ederler.³¹ Hâricî gruplar amel-iman ilişkisini bir bütün olarak değerlendirdiklerinden, davranışların inançtan ayrı düşünülmemeyeceğini, kişinin inandığı gibi yaşaması gerektiğini, Allah'ın emrettiklerini yapıp yasaklarından kaçınmak gerektiğini, aksi hareket edenlerin ise dinden çıkarak kâfir olacaklarını kabul ederler.³² Ancak kâfirlik ithamının dinden çıkmak anlamına gelip gelmediği hususu Haricî fırkaları arasında tartışma konusu olmuştur. Bazılarına göre ameli terk etmek küfürdür fakat bu küfür nimet küfrü anlamına gelir. Bazılarına göre ise ameli terk eden kâfir olarak isimlendirilir fakat İslâm dairesi içinde kabul edilir.³³

²⁶ Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 135.

²⁷ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 25.

²⁸ Ahmet Turan, *İslâm Mezhepleri Tarihi* “ İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu”(Samsun: Sidre Yayınları, 2000), 47.

²⁹ Ahmet Akbulut, *Sahebe Dönemi İktidar Kavgası Alevî Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* (Ankara: Otto yayıncılık, 2016), 106.

³⁰ Muhammed Abid Cabiri, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi yayıncılık, 1997), 471.

³¹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l Fırak*, 73.

³² Hamid Dabaşı, *İslâm'da Otorite*, çev. Süleyman Gündüz (İstanbul: İnsan yayınları 1995), 196; Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasal Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 202.

³³ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l Fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Kahire: Mektebetü Dari'l Turas, 1937), 54-84; Ebu'Feth eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n Nihal*, thk. Abdulaziz Muhammed el-Vekil (Kahire, 1968), 1/115-137.

2. Cahiliyeden Emevîler'e Arap Toplumunda Yaşanan İktisadî ve Sosyal Yapıdaki Değişim Sürecinin Hâriciliğin Doğuşuna Etkisi

2.1.Kusay b. Kilâb Sonrası Dönem

Arap yarımadasını kendilerine mesken olarak tutmuş olan Araplar, bölgenin çeşitli yerlerine dağılmışlardı. Bölge Araplarının bir kısmı, Yemen, Hicaz ve Şam bölgelerinde olduğu gibi yerleşik şehir hayatının yanı sıra Arabistan çöllerinde göçebe ve yarı göçebe olarak yaşarlardı. Gerek şehirlerde yerleşik hayata geçmiş olan Araplar, gerekse çöllerde göçebe olarak yaşayan Araplar kabile sistemine tabiydiler.³⁴ Her bir Arap ister hadarî ister bedevî olsun kendisini mensubu olduğu kabilesi ile tanımlardı.³⁵ Bazı kaynaklarda³⁶ Arabistan Yarımadasında yaşayan Araplar; Arabu bâide ve Arabu bâkiye şeklinde ikiye ayrılırlar. Eski çağlarda bu bölgede yaşayan ancak daha sonra çeşitli nedenler yok olan topluluklara Arabu bâide, İslâm'ın doğuşuna kadar varlıklarını koruyan Araplara ise Arabu bâkiye denir. Bunlar da Kahtânî ve Adnânî³⁷ diye iki kola ayrılırlar.

Gerek Kuzeyli gerekse Güneyli Arapların bir kısmı Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecusilik gibi dinlerin yanı sıra Mekke'de bulunan ve İsmail'in babası Hz. İbrahim'le beraber Allah emri üzerine temellerini attıkları bir yapı olan Kâbe merkezli Hanîf dinine ³⁸ mensuplardı. Mekke, Medine ve Taif gibi Hicaz bölgesinde bulunan şehirlerde yerleşik hayata geçmiş olan Arap kabileleri ile bâdiyede göçebe olarak yaşayan Arapların büyük çoğunluğu,³⁹ Hz. İbrahim'in dini olan Hanîf dinine mensuptular. Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği Hanîflik; tevhit inancına sahip olmasına Kâbe'nin de Allah'ın evi olarak kabul edilmesine rağmen, Araplar zaman içerisinde tevhit inancına puta tapıcılığı⁴⁰ bulaştırarak şirke düşmüşlerdi.

Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği Hanîflik dininin merkezî Mekke'deki Kâbe'ydi. Burası Hicaz bölgesi Araplarının dini merkeziydi. Mekke'ye

³⁴ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 1.

³⁵ Ebu Zeyd Abdurrahman b. Ebi Bekr İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: Maarif Basımevi, 1954), 1/22-25.

³⁶ Ahmet Emin, *Fecrû'l İslâm*, çev. Ahmet Serdaroğlu (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976), 32-36; Cevâd Ali, *el-Mufassal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm* (Bağdad: Mektebetü'n Nahda, 1976), 1/294,295.

³⁷ Ebu Muhammed Abdulmelik İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye* (Mısır: Matbatü Mustafa, 1936), 1/8.

³⁸ W. Montgomery Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, çev. M. Rami Ayas -Azmi Yüksel (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986), 34,35.

³⁹ Emin, *Fecrû'l İslâm*, 27-39.

⁴⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1974), 91-93.

hâkim olan Arap kabilesi diğer Arap kabilelerine karşı siyasî ve ekonomik gücü elde etmiş sayılırdı.⁴¹ Kâbe'nin anahtarını elinde tutan kabile, diğer Arap kabileleri arasında en yüksek itibara sahip olurdu. Bu kabile hac ve umre mevsiminde hac ve umre ibadetlerinin toplu bir şekilde icra edilmesine başkanlık ederdi.⁴² Mekke'de yönetim Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'den beri Güneyli Araplardan Kahtânî Cürhüm ve Huzâa kabilesinin elindeydi.⁴³ Kâbe'nin anahtarını Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'den beri ellerinde tutan ve hac ibadeti organizasyonunu idare eden Güneyli Araplar bu yetkiyi, Kusay b. Kilâb'dan itibaren Kuzeyli Araplardan Adnânî Kureyş'e bırakma zorunda kaldı. Kâbe'nin anahtarının Kureyş'in eline geçmesi, Kâbe merkezli inanca sahip olan Kuzeyli ve Güneyli Araplar arasında yaşanan ilk dinî ve siyasî iktidar mücadelesiydi. Güneyli Araplar ilk kez iktidarı kaybetmişlerdi. Bu durum onlar için Kuzeyli Araplardan sayılan Kureyş'in siyasî gücüne boyun eğme anlamına geliyordu.⁴⁴ Kureyş ele geçirdiği bu siyasî iktidarı, kısa bir süre içinde ticari kabiliyet ve becerileri sayesinde iktisadî güce dönüştürdü.⁴⁵ Elde ettikleri bu siyasî ve ekonomik güç sayesinde, Hicaz bölgesinde kurulan Ukâz, Mecenne ve Zül-mecâz pazarlarında tekel oluşturarak bu pazarların yegâne⁴⁶ sahibi oldular. Bölgenin siyasî ve ticari gücünü elinde tutan Kureyş, bu gücü diğer Arap kabilelerine karşı bir silah olarak da kullanmaya başladı. Gerek hac organizasyonlarında⁴⁷ gerekse pazarlarda yaşanan olumsuzluklar diğer Arap kabilelerinin Kureyş'e karşı husumet beslemelerine neden oldu.

2.2.Hz. Peygamber Sonrası Yaşanan Olaylar

2.2.1.Hilâfet Meselesi ve Ridde Olayları

Hz. Peygamberin hayatının son günlerinde çeşitli vesilelerle İslâm'ı ve onun kurmuş olduğu Medine merkezli devletin siyasî otoritesini

⁴¹ Mahmut Esad, *İslâm Tarihi, Tarih-i Dini İslâm*, sad. A.L Kazancı -Osman Kazancı (Istanbul: Marifet Yayınları, 1984), 283.

⁴² Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 273-246.

⁴³ Esad, *Tarih-i Din-i İslâm*, 96,97.

⁴⁴ Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 206.

⁴⁵ Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957), 143.

⁴⁶ Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar*, 58.

⁴⁷ Ebu'l Velid el-Ezrakî, *Ahbaru Mekke Tarihi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 113.

kabul eden Kuzeyli ve Güneyli Araplara mensup bedevî Arap kabileleri vergilerini de (zekâtlarını) Medine'ye göndermeyi taahhüt⁴⁸ ettiler. Ancak bu bedevî Arap kabilelerinin kahir ekseriyeti Hz. Peygamberin vefatının hemen ardından “irtidâd” ederek isyan ettiler. Bazı kabileler ise zekâtlarını (vergi) Medine'ye göndermeyi reddettiler⁴⁹.

Hz. Ebû Bekir'in dirayetli tutumu ve Kureyş'e müttefik olan başta Mekke, Medine ve Taif'deki Evs, Hazrec ve Sakif kabilelerinin de askerî ve siyasî destekleri ile bu ayaklanmalar kısa süre içinde bastırılmıştı.⁵⁰ “Mürted Arap kabileleri” yeniden zekât (vergi) vermeyi ve İslâm'ı kabul ederek “Medine Merkezî Hükümeti”nin siyasî otoritesine boyun eğmek zorunda kalmışlardı.⁵¹ Mürted Arapların bu isyanın arka planında, siyasî ve ekonomik gerekçeler yatmaktaydı.⁵² Bu isyanlar, Arapların Kureyş'in siyasî hâkimiyetine karşı duydukları kin ve nefretin dışı vurumuydu. Ridde savaşlarında yaşananlar bu durumu açıkça ortaya koymuştu.⁵³ Bu savaşlardan yaşanan şiddet bunun en önemli göstergesidir diye düşünüyoruz. Hz. Ömer döneminden itibaren düzenli orduya geçişle birlikte bu isyan hareketine katılan Arap kabileleri askere alınmaya başlandı. Orduya asker olarak kaydedilen bu Arap kabilelerine mensup bazı kişilerin Hz. Osman dönemindeki isyanlarda aktif rol oynadıkları, tahkim olayında da sahneye çıktıklarına tanık oluyoruz. Bu konuya Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde yaşanan hâdiselerde temas edileceği için Hâriciliğin doğuşu ile olan ilişki o bölümde açıklanacaktır.

⁴⁸ Ahmet Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya Tarihi'l Hulefa* (Dersaadet: Helal Matbaası, 1339), 3/333.

⁴⁹ Daha fazla bilgi için bk. Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Ömer Enis et-Tabba' (Beirut: Müessesetü'l Maarife, 1967), 131-149; Ebû Ya'kub el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beirut: Daru Sadır, ts.), 2/127-139; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim (Kahire: Daru'l Maarif, 1961), 3/239-342; Bahriye Üçok, *İslam'dan Dönerler ve Yalançı Peygamberler* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), 20-39; M. Salih Arı, *Hz. Ebu Bekir ve Ridde Savaşları* (İstanbul: Bayan yayınları, 1996), 92-142.

⁵⁰ Ebu Hanife ed-Dinaveri, *el-Ahbaru't-Tval Eskilerin Haberleri*, çev. Zekeriya Akman - Hüseyin Siyabend Aytemür (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 171.

⁵¹ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 33,334.

⁵² Ramazan Hurç, *İslam Tarihinde Dört Halife Dönemi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2003), 33.

⁵³ Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji Hâricilik Düşüncesinin Doğuşu*, 101-3.

2.2.2. Divan Sistemi ve Toprak Yönetimi

Hz. Ömer dönemine gelindiğinde Basra, Kûfe ve Fustat ordugâhlarının kurulması ile birlikte “mürted Arap kabileleri” başta olmak üzere cihada katılan mukâtilenin tamamı divana kaydedilerek⁵⁴ aileleri ile birlikte bu askerî kışlalara yerleştirilmiş ve her bir asker maşa bağlanmıştı.⁵⁵ Hz. Ömer döneminde hız kazanan fetih hareketlerine katılan, Şam, Mısır ve Irak cephelerinde Roma ve Sâsânî imparatorluğuna karşı savaşan mukâtile, büyük zaferler elde ederek yüklü ganimetlerle kışlalarına geri döndüler.⁵⁶

Muzaffer İslâm ordularının çekirdek kadrosunu ve omurgasını oluşturan bu “mürted Arap kabileleri” adeta samimiyet testine tabi tutulmuşçasına savaşıyorlardı. Mürted olmanın vermiş olduğu pişmanlık psikolojisi⁵⁷ içinde hareket ediyorlardı. Muvazzaf asker olmalarına ve savaşlarda büyük yararlıklar göstermelerine rağmen hakları olan Irak ve Mısır’ın verimli topraklarının⁵⁸ kendilerine ganimet olarak dağılmamasına itiraz bile edemediler. İslâm savaş hukukuna göre, fethedilen bölgenin topraklarının diğer ganimetler gibi mukâtile arasında eşit bir şekilde pay edilmesi gerekirdi.⁵⁹ Hz. Muhammed ve ilk halife Ebû Bekir dönemindeki uygulamalar bu şekildeydi.⁶⁰ Halife Ömer b. Hattab bu uygulamayı değiştirdi.⁶¹ Artık bundan böyle savaş esirleri ve ganimetler mukâtile arasında eşit paylaşılacak, ancak

⁵⁴ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim (Kahire: Daru'l Maarif, 1961), 3/614-619.

⁵⁵ Ebu'l Hasan el-Maverdi, *el-Ahkamu's -Sultaniyye*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Be-dir Yayınevi 1976), 225-33.

⁵⁶ Yakup bin İbrahim Ebu Yusuf, *Kitâbu'l Harâc*, çev. Ali Özek (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973), 83-90.

⁵⁷ Bahriye Üçok, “Ridde”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/97, 113.

⁵⁸ Abdulhalim Oflaz, “Hz. Ömer’in Yeni Fethedilen Topraklara Yönelik Uyguladığı Toprak Rejimi”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 188-196, 213-214.

⁵⁹ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 341, 342.

⁶⁰ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l Harâc*, 74, 75.

⁶¹ Taberî, *Tarih*, 3/614-619.

topraklar ve üzerindeki çiftçiler “fey”⁶² kabul edilip, kamu malı sayıldığı için hazineye gelir olarak kaydedilecekti.⁶³ Hz. Ömer merkezî hükümetin hakkı olan ganimetlerdeki humus⁶⁴ gelirini de hak sahiplerine eşit dağıtmayı kaldırdı. Medine merkezî hükümetinin hakkı olan, ganimet⁶⁵, haraç⁶⁶, cizye⁶⁷, öşür⁶⁸, zekât⁶⁹ gibi gelirleri de hak sahiplerine eşit dağıtmadı.⁷⁰ Devletin hazinesine gelir kaydedilen bu zenginlikleri pay ederken, Hz. Peygamber ve selefi Hz. Ebû Bekir’den farklı bir uygulamaya gitti. Hz. Ömer oluşturduğu divana Müslümanları belli bir sıraya göre kaydetti ve hazineden kendilerine verilecek

⁶² Fey: Müslüman olmayan tebaadan toplanan cizye, haraç, uşûr gibi vergilere denir. Mustafa Fayda, “Fey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/511-513.

⁶³ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Ömer Enis et-Tabba' (Beyrut: Müessesetü'l Maarife, 1967), 380-88.

⁶⁴ Humus: Savaş ganimetlerinden beşte bir oranında alınan devletin ve toplumun ihtiyaçları için harcanmak üzere hazineye gelir kaydedilen paya denir. H. Yunus Apaydın, “Humus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/365-368.

⁶⁵ Ganimet: Gayri müslimlerle yapılan harp sonrasında mukâtilenin zapt ettiği her türlü esir, mal, mülk ve nakit paraya denir. Mehmet Erkal, “Ganimet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/351-354.

⁶⁶ Haraç: Harp sonrası gayri müslimlerden alınan hazineye irada olarak kaydedilen arazilerin işlenmesi sonucu hasat sonrası elde edilen ürünlerden belli oranda toplanan vergi anlamına gelir. Cengiz Kallek, “Haraç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/71.

⁶⁷ Cizye: İslam devleti içinde yaşayan can ve mal güvenlikleri yönetim tarafından garantiye alınan gayri müslim tebaadan alınan baş vergisidir. Mehmet Erkal, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/42.

⁶⁸ Öşür: Müslüman tebaanın işlemiş oldukları topraklardan elde ettikleri ürünlerden onda bir oranında devlete vermiş oldukları vergiye denir. Mehmet Erkal, “Öşür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1, 2007), 34/97.

⁶⁹ Zekât: Müslümanların sahip oldukları ayni ve nakdi servetlerinden belli oranda devlete ödedikleri vergiye denir. Mehmet Erkal, “Zekât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/196-207.

⁷⁰ Maverdi, 142,143.

yıllık atâları⁷¹ (maaşları, gelirleri) da Hz. Peygambere yakınlık derecesi ve kişinin İslâm'daki kıdemine göre belirledi.⁷² Bu kritere göre⁷³ divana kayıtlı olan⁷⁴; Hz. Abbas b. Abdülmuttalip'e 8000, Ümmülmüminin Hz. Aişe'ye 12000, Peygamberimizin diğer hanımlarının her birine 10000, Bedir ehli ile Ebû Zer, Selman, Hz. Peygamberin torunları Hasan ve Hüseyin'e 5000, Bedir ehlinin hanımlarına ise 500 dirhem verilmiştir.⁷⁵

Bedir gazvesi ve Hudeybiye musalahasının ardından İslâm'ı kabul eden her bir erkeğe 4000, hanımlara 400 dirhem verilmiştir.⁷⁶ Hudeybiye senesinden sonraki yıllarda İslâm'a giren her bir erkeğe 3000, hanımlara ise 300 dirhem verilmiştir. Mekke'nin fethi sonrası İslâm'ı kabul edenler ile Kâdisiye muharebelerine iştirak eden ve gayretleri görülen mukâtilenin her birine 2000, Kâdisiye savaşına katılan askerlerin hanımlarına ise kadınlarına ise 300 dirhem verilmiştir.⁷⁷ Kâdisiye muharebesini sonrası İslâm olan erkeklere 300 ila 1000, kadınlara ise 100 dirhem verilmiştir.⁷⁸ Atalar devlet hazinesinden yıllık olarak ödenir, ayrıca da ihtiyaç sahibi yoksul kimseler gıda yardımı kapsamında her ay bir miktar un verilirdi.⁷⁹ Ancak köleler, savaşa katılmayan, şehirlerde oturmayan bedevilere⁸⁰ Atiyye verilmezdi.⁸¹ Basra, Küfe ve Fustat gibi askerî kışlalara yerleştirilerek orduya kaydedilen askerın atâsı da İslâm'daki kıdemleri ile savaşlara katılmadaki önceliklerine göre tayin edilmişti.⁸²

⁷¹ Atâ, atıyye divan teşkilatı: Hz. Ömer döneminde artan vergi gelirlerine bağlı olarak bu gelirlerin kimlere ne kadar dağıtılacağı konusunda bir kurum oluşturuldu ve buna divan teşkilatı adı verildi. Müslüman tebaa İslâm'daki kıdemlerine ve peygambere yakınlıklarına göre bu divana kaydedildiler, her birine yıllık belli bir miktarda aynı ve nakdi ücret ve yiyecek takdir edildi buna da atâ adı verildi. Mustafa Fayda, "Atâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991),4/33,34.

⁷² Hurç, *Dört Halife Dönemi*, 145-47.

⁷³ Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş* (İstanbul: Dergah yayınları, 2008), 79.

⁷⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, 5/533-537.

⁷⁵ Benzer rivayetler için bk. Taberî, *Tarih*, 3/614,615.

⁷⁶ Benzer rivayetler için bk. İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 1/424,425.

⁷⁷ Muhammed b. Sa'd b. Meni el -Haşimi el-Basri İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (Beyrut: Daru Sadır, 1957), 3/297,298.

⁷⁸ Benzer rivayetler için bk .Ebû Yusuf, *Kitâbu'l Harâc*, 86.

⁷⁹ Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 128.

⁸⁰ Benzer rivayetler için bk. İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 1/431.

⁸¹ Komisyon, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 2/452,463.

⁸² Taberî, *Tarih*,3/ 614-619.

Hz. Ömer düzenli orduya geçişli birlikte bedevi Arapları asker olarak divan sistemine kaydetmişti. Askerler orduya kayıttaki kademelerine göre Ehlü'l-Eyyâm ve Revâdif şeklinde iki sınıfa ayrılmıştı. Kıdemli askerler olan Ehlü'l-Eyyâm daha kıdemsiz askerlere yani Revâdife göre daha yüksek atâ/maaş alırdı. Revâdif da kendi arasında gruplara ayrılmıştı. Bunların arasında da atâ/maaş farkı söz konusuydu. Buna göre Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın komuta ettiği ordu safarlarından Kâdisiye savaşına katılan kademle askerler olan Ehlü'l-Eyyâm'a 2000, Revâdif grupları içerisinde yer alan birinci Revâdif'ten olan mukâtileye 1.500, ikinci Revâdife mensup mukâtileye 500, üçüncü Revâdife mensup askerlere 300 ve dördüncü Revâdif grubuna dahil edilen askerlere ise 250 dirhem atâ/maaş verildi.⁸³ Hz. Osman da kendi iktidarında bu sisteme devam etti.

2.2.3. Fitne Olayları (Ekonomik Kriz) ve Hz. Osman'ın Katli

Hz. Osman döneminde orduya katılım daha da arttı, ancak, orduya sonradan katılanlar yani Revâdif, kıdemli askerlere yani Ehlü'l-Eyyâm'a⁸⁴ göre daha düşük maaş almayı kabul etmek zorundaydı.⁸⁵ Basra, Kûfe ve Fustat ordularının bel kemiğini oluşturan bu "mürted" Arap kabilelerine mensup askerler, Hz. Osman'ın son altı yılında fetih hareketlerinin durmasına bağlı olarak çok ciddi ekonomik sıkıntılar yaşamaya başladılar.⁸⁶ Özellikle düşük maaşlı Revâdif, fetihlerin durmasına⁸⁷ bağlı olarak ganimetlerden de mahrum kalmışlardı. Devletin kendilerine vermiş olduğu cüzi maaşla ailelerini geçindirmek zorundaydılar. Öyle ki, geçim darlığı çeken bu askerler, Talha ve Zübeyr gibi zengin Kureyşli aristokratların yardımlarına muhtaç hale

⁸³ Belâzürî, *Fütühu'l-büldân*, 629-650; Taberî, *Tarih*, 1961, 3/613-619; Tahsin Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (H. 1-41 / M. 622-661) İskân* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006), 293; Mustafa Demirci, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyo-ekonomik Boyutları", *İslâmiyyat* 7/1 (2004), 158,19; M.Mahfuz Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kûfe Örneği", *Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Ocak 2003), 65.

⁸⁴ Ehlü'l-eyyâm ve revâdif: Hz. Ömer askerliği meslek haline getirdikten sonra bu askerleri Basra, Kûfe ve Fustat kışlalarına yerleştirdi. Bu askerler de askere kaydolma ve savaşlara katılmadaki kademelerine göre iki gruba ayrıldı. Kıdemli askerlere ehlü'l-eyyâm, daha sonraki dönemlerde askere kaydolan kişilere de revâdif isimleri verildi. M.Mahfuz Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kûfe Örneği", *Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/ 3 (Ocak 2003): 63-86,291.

⁸⁵ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 351.

⁸⁶ Mustafa Demirci, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyo-ekonomik Boyutları", *İslâmiyyat* 7/ 1 (2004), 155-70.

⁸⁷ Komisyon, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 2/268.

gelmişlerdi.⁸⁸ Hz. Osman, mukâtilenin hakkı olan, ancak, Hz. Ömer tarafından “fey” kabul edilerek kamulaştırılan,⁸⁹ Irak’ın verimli arazilerini, muhacir ve ensarın ileri gelenlerine⁹⁰ “iktâ”⁹¹ olarak vermeye başlamıştı. Klasik kaynakların verdiği bilgilere göre; Hz. Osman’ın, en-Neşâstec bölgesini Talha b. Ubeydullah’a, Zûrâre’ye ait arazilerin yanındaki bölgeleri Vâil b. Hucr el-Hadramî’ye, İstiniyâ mıntıkasındaki verimli toprakları Habbab b. Eret’e, Adiyy b. Hâtim et-Tâi’ye er-Revhâ topraklarını, Hammam A’yen arazisini Halid b. Urfuta’ya, Tizenâbaz’da bulunan ekilebilir toprakları el-Eş’as b. Kays el-Kindî’ye, Tizenâbaz⁹² bölgesinin Fırat nehri kıyısındaki toprakları Cerir b Abdullah el-Becelî’ye iktâ olarak vermişti.⁹³

Hz. Peygambere yakınlıkları ve İslâm’daki kıdemleri nedeniyle Diyan’ın yüksek maaşlar alan,⁹⁴ aynı zamanda ticaretle de uğraşan Kureyşli zenginler,⁹⁵ Hz. Osman’ın kendilerine iktâ olarak vermiş olduğu verimli topraklardan elde ettikleri gelirlerle büyük servetlere kavuşmuşlardı.⁹⁶

Hz. Osman’ın başta kendi kabilesi olan Ümeyyeoğullarına mensup kişiler ile Kureyş’in ileri gelenlerine ganimetlerden ve beytülmalden vermiş olduğu pay ve atâ toplumunda belli kesim arasında gözle görülür zenginleşmeye zemin hazırlamıştır.⁹⁷ İslâm toplumunun belli bir ke-

⁸⁸ İbnü’l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbn Esir, *el-Kâmîl fi’t-Tarih* (Beyrut, 1965), 3/138,139.

⁸⁹ Abdulhalim Oflaz, Hz. Ömer’in Yeni Fethedilen Topraklara Yönelik Uyguladığı Toprak Rejimi, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 188-196

⁹⁰ Belâzürî, *Fütühu’l Büldân*, 391,392.

⁹¹ İktâ: Harpler sonucunda gayri müslimlerden alınan ve hazineye gelir olarak kaydedilen toprakların belli şahıslara tahsis edilmesine denir. Hz. Ömer döneminde hazineye irad kaydedilen Irak’ın verimli toprakları Hz. Osman döneminde bazı kişilere iktâ olarak verilmişti. Mustafa Demirci, “İktâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000),22/43-47.

⁹² Yer adları ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Söylemez, Kûfe, 272.

⁹³ Belâzürî, *Fütühu’l Büldân*, 392.

⁹⁴ Câbirî, *İslâm’da Siyasal Akıl*, 366-69.

⁹⁵ Muhammed b. Sa’d b. Meni el-Haşîmi el-Basri İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ* (Beyrut: Daru Sadır, 1957), 3/118,119,150,166,250,251.

⁹⁶ Ali b. Hüseyin el-Mes’ûdî, *Mürücü’z-Zeheb ve Me’âdinü’l-Cevher*, thk. Yusuf Esad Dağır (Beyrut: Daru’l Endülüs, 1385), 2/332,333.

⁹⁷ Muhammed b. Sa’d b. Meni el -Haşîmi el-Basri İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ* (Beyrut: Daru Sadır, 1957), 3/29,76,108,109,119,120; Ali b. Hüseyin Mes’ûdî, *Mürücü’z-Zeheb ve Me’âdinü’l-Cevher*, thk. Yusuf Esad Dağır, (Beyrut: Daru’l Endülüs, 1385), 2/332,333.

siminde ortaya çıkan bu gelir artışı ve zenginlik lüks ve konforlu yaşamı da beraberinde getirmiştir.⁹⁸ Bazı kaynaklarda Hz. Osman bu uygulamalar bağlamından Ümeyyeoğullarına mensup yakın akrabalarından Said b. el-Âs'a 100.000,⁹⁹ Mervan b. Hakem'e Afrika ganimetin 150.000, damatları Abdullah b. Hâlid ve Haris b. Hakem'e ayrı ayrı 3.000,¹⁰⁰ Kureyş'in ileri gelenlerinden Zübeyr b. Avvam'a 600.000 ve Talha b. Ubeydullah'a 200.000 dirhem¹⁰¹ verdiği rivayet edilmektedir.¹⁰²

Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde muhacir ve ensarın lehine ancak "mürted Arapların" aleyhine olan bu uygulamalar, bir süre sonra mukâtile arasında ciddi rahatsızlılara neden oldu. Fetihlerin durması ile atıl kalan ve askerî kışlalarda boş oturan mukâtile, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemindeki uygulamalar sonucunda ortaya çıkan zenginlerin servetlerini¹⁰³ dedikodu malzemesi haline getirmeye başladılar.

Hz. Ömer'in hilâfet döneminden itibaren icraatından memnun olmadıkları ordu komutanlarını (valileri) halifeye şikâyet edip görevden aldırma geleneği başlatmışlar ve bunda da başarılı olmuşlardı.¹⁰⁴ Hz. Osman dönemine gelindiğinde, artık Basra, Kûfe ve Fustat ordularındaki yetki tamamen mukâtilenin eline geçmiş durumdaydı. Askerler bu güçlerini vali ve ordu komutanlarını görevden uzaklaştırma için kullandılar. Halife Osman'a baskı yaparak sırasıyla Kufe valisi Velid b. Ukbe, Basra valisi Ebû Musa el-Eş'arî'yi, Fustat ordu komutanı Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ve son olarak da diğer bir Kûfe ordu komutanı (valisi) olan Said b. el-Âs'ın görevden alınmasını sağladılar. Onların yerine istedikleri kişileri tayin ettirdiler.¹⁰⁵

⁹⁸ Daha fazla bilgi için bk. Mes'ûdî, *Mürücû'z-Zeheb*, 2/333; Muhammed Abid Cabiri, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi yayıncılık, 1997), 368-370.

⁹⁹ Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Katline Sessiz Kalınan Halife Hz. Osman* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 107.

¹⁰⁰ Ebu Zeyd Ahmet b. Sehl el-Belhi Makdisi, *Kitabu'l Bed' ve't-Tarih* (Beyrut: Daru Sadır, ts.), 4/200,201.

¹⁰¹ Akarsu, *Hz. Osman*, 2015, 107.

¹⁰² Bu döneme ilişkin servetler için bk. Kerem Çavuşlu, *İktisadî-Sosyal Yapı ve Dini Hareketlere Etkisi Hâriciliğin Doğuşu* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023), 170-172.

¹⁰³ Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Katline Sessiz Kalınan Halife Hz. Osman* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 208,209.

¹⁰⁴ Hz. Osman dönemindeki ordu komutanı(vali) değişiklikleri için bk. et-Taberî, *Tarih*, 4/251,264,271.

¹⁰⁵ Taberî, *Tarih*, 4/333,334.

Basra, Kûfe ve Fustat ordusuna mensup askerler icraatlarını beğenmedikleri valileri azleder gibi Hz. Osman'ı da şehit ederek görevden azletmişler ve Hz. Ali'nin halife olarak seçilmesinde aktif rol oynamışlardır.¹⁰⁶ İlk üç halifenin seçiminde muhacir ve ensarın görüşüne başvurulurken, artık bundan böyle ordunun onayı alınmadan kimin halife olacağına karar verilemez bir duruma gelinmişti.

Halife Osman'ın katli sonrasında Hz. Ali'nin emîrül müminin olarak tayin edilmesi sürecinden meydana gelen tüm bu olumsuzlukların, Kureyş ile diğer Arap kabileleri arasında asırlarca süren siyasî ve iktisadi mücadelenin¹⁰⁷ bir sonucu olduğunu düşünüyoruz. Hz. Osman döneminde meydana gelen otorite boşluğu Basra, Kûfe ve Fustat ordusunun çekirdek kadrosunu ve omurgasını oluşturan eli silahlı "mürted Arap" kabilelerine mensup askerlerin Kureyş hâkimiyetine karşı başkaldırmaları¹⁰⁸ için zemin oluşturmaya başladı.

2.2.4. Cemel ve Sıffin Vak'aları

Hz. Osman'ın katlinden sonra, Basra ordusuna mensup isyancı askerler, Talha b. Ubeydullah'a, Kûfe ordusuna mensup askerler, Zübeyr b. Avvâm'a, Fustat (Mısır) ordusuna mensup askerler de, Hz. Ali'ye gelerek halife olması için teklifte bulundular. Her ikisi de bu kargaşa ve kaos ortamında böyle bir ağır sorumluluğun altına girmek istememiş olacaklar ki, bu teklifi kabul etmediler.¹⁰⁹ Bunun üzerine başta Fustat (Mısır) ordusu mensupları olmak üzere diğer isyancı askerlerin talebi üzerine Hz. Ali halifelik görevini kabul etti. Hz. Ali ilk iş olarak ordu komutanları ve valileri değiştirdi. Şam ve Kûfe ordu karargâhlarına gönderdiği ordu komutanı ve valiler askerî kışlaya sokulmazken,¹¹⁰ Basra ve Fustat ordu karargâhlarına gönderdiği komutan ve valiler¹¹¹ görevlerine başlamıştı.

Hz. Ali'nin göreve gelmesinden kısa bir süre sonra Zübeyr ve Talha'nın Medine'den ayrılarak Mekke'ye gitmelerini ardından gerek Medine'de gerekse diğer ordu karargâhlarında, Halife Osman'ın maz-

¹⁰⁶ Maverdî, *el-Ahkamu's -Sultaniyye*, 82.

¹⁰⁷ Demircan, *Hâricilerin Siyasî Faaliyetleri*, 20-30.

¹⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 316-29.

¹⁰⁹ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dinaveri İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's Siyâse*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 82.

¹¹⁰ Taberî, *Tarih*, 4/442.

¹¹¹ Furkan Ardıç, *Hz. Ali Dönemi Valileri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 36-97.

lum olarak katledildiğini ve katillerinin de İmam Ali tarafından korunduğu yönünde dedikodular yapılmaya başlamıştı.¹¹² Hz. Ali kısa süre içinde muhacir ve ensarın ileri gelenleri başta olmak üzere, Müslümanların kahir ekseriyetinin¹¹³ siyasî desteğini kaybetti. Hz. Ali, yanındaki yaklaşık 700¹¹⁴ kişilik isyancı grup ve kendisini destekleyen birkaç sahâbe ile birlikte Medine'yi terk etmek zorunda kaldı.

Sahabenin ileri gelenlerinden Talha, Aişe ve Zübeyr'in Basra ordu karargâhına gelmesinin ardından Hz. Ali'nin görevlendirildiği vali tutuklanmış, ordu Zübeyr ve Talha'nın emrine girmişti. Kûfe ordusu vali Ebû Musa'nın tavsiye ve telkinleri ile tarafsız kalmayı yeğlemişler ve Hz. Ali'ye biat etmemişlerdi.¹¹⁵ Basra'ya doğru yola çıkan Hz. Ali'nin asker talebine uzun süre olumlu cevap vermemişlerdi. Hz. Ali'nin göndermiş olduğu elçilerin yoğun ikna çabaları sonucunda bir miktar asker Hz. Ali'ye katılmayı kabul etmişti.¹¹⁶ Kûfe ordusundan zoraki Hz. Ali'ye katılan askerler onunla birlikte Cemel'de Hz. Ali'ye biat etmeyen Basra ordusu ile savaşmışlardı.¹¹⁷

Cemel savaşı öncesinde tarafların kendi aralarında görüştükleri konu, Hz. Ali'nin ordusunda bulunan Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasıydı.¹¹⁸ Hz. Osman'ın katilleri olan isyancı askerler, iki tarafın anlaşmaları halinde, her iki ordunun kendilerine karşı birleşeceklerinin farkındaydılar.¹¹⁹ Asilerin bu duruma fırsat vermeleri elbette ki beklenemezdi. Öyle de oldu. Taraflar kendi aralarında Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması konusunda anlaşmaya varmışken,¹²⁰ isyancı grubun gece vakti Basra ordusuna ani saldırısı ile savaş başladı.¹²¹ Savaş Hz. Ali'nin başarısıyla sonuçlandı. Savaş sonrasında elde edilen ganimetler mukatilun arasında eşit bir şekilde

¹¹² Ebu Hanife ed-Dinaverî, *el-Ahbaru't-Tval Eskilerin Haberleri*, çev. Zekeriya Akman-Hüseyin Siyabend Aytemür (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 205-7.

¹¹³ Abdulhalık Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2004), 211,212.

¹¹⁴ Mes'ûdi, *Mürücü'z-zeheb*, 2/358; et-Taberî, *Tarih*,4/455;

¹¹⁵ Mes'ûdi, *Mürücü'z-zeheb*, II,359.

¹¹⁶ Ebû Ya'kub el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Daru Sadır, t.y.), 2/181,182.

¹¹⁷ Hurç, *Dört Halife Dönemi*, 252.

¹¹⁸ Mehmet Zeki Canan, *İslam Tarihi* (İstanbul: Yelken Matbaası, 1977), 1/560.

¹¹⁹ Zekai Türkmen, *Cemel ve Sıffin Savaşlarının İslâm Mezheplerinin Oluşumuna Etkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 39-49.

¹²⁰ Mahmut Şakir, *Hz Adem'den Bugüne Kadar İslam Tarihi*, çev. Ferit Aydın (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1993), 3/32,33.

¹²¹ Taberî, *Tarih*,4/506.

paylaştırılmıştı. Mukatilun bununla yetinmeyip mağlup Basra ordusuna mensup askerlerin çocukları ile kadınlarının da kendilerine ganimet olarak dağıtılmasının istemişlerdi. Ancak Hz. Ali onların bu taleplerinin yersiz bulmuş ve buna şiddetler karşı çıkmıştı. Hariciler Nehrevan savaşı öncesinde bu durumu Hz. Ali'ye hatırlatmışlar ve Hz. Ali'nin bu tavrını muhalif olmalarına bir gerekçe olarak sunmuşlardı.¹²²

2.2.5. Tahkime Giden Süreç ve Hakem Olayı

Hz. Ali'ye biat etmeyen Muaviye ve ordusu da Kûfe ve Basra ordusundaki askerlerin çoğu gibi halife Osman'ın suçsuz olduğunu ve yeni seçilen halifenin de bu katilleri koruduğunu düşünüyordu. Şam ordusu Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırmak için Sıffin'e gelmişlerdi. Hz. Ali'den katilleri kendilerine teslim etmesini istiyorlardı.¹²³ Bu savaşın da asıl nedeni, Hz. Ali'nin ordusunda bulunan ve ordunun çekirdek kadrosunu oluşturan isyancı katillerin cezalandırılmasıydı. Bunların başında da Hz. Ali'nin önemli komutanlarından Malik b. Hâris b. Eşter en-Nehaî gelmekteydi. Bu kişi de “Hz. Osman'ı biz öldürdük.”¹²⁴ diyenler arasındaydı.

Muaviye ve onun danışmanı Amr b. el-Âs, imam Ali'nin komutasında savaşan, önceden beri Halife Osman'ın mazlum olarak katledildiğini düşünen Kûfe ve Basra ordusuna mensup askerlerin, gönülsüz bir şekilde bu savaşa katıldıklarını bu nedenle de isteksiz savaştıklarını muhtemelen görmüşlerdi.¹²⁵ Onlar, daha fazla kan dökülmeden, Hz. Ali'nin ordusundaki bu gönülsüz askerlerin savaştan çekilmelerini sağlayacak bir plan üzerinde çalıştılar.¹²⁶ Muaviye'nin bu konuda imdadına Amr b. el-Âs yetişti. Onun mushafların mızrakların ucuna takılarak havaya kaldırılması ve “Kur'an bizim ile sizin aranızda hakem olsun” fikrini¹²⁷ ortaya atması, Hz. Ali'nin ordusundaki safların çözülmesi için yetti.

Zaten bu sefere gönülsüz katılmış olan askerler bu fikre can simidi gibi sarıldılar. Yemenli Kinde kabilesine mensup askerlerin komutanı

¹²² Rivayetin ayrıntısı için bk. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l Fırak*, 1937, 57,58.

¹²³ Sabri Hizmetli, *İslam Tarih* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1991), 219.

¹²⁴ Demircan, *Hâricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 90.

¹²⁵ Nasır b. Muzahim el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l Hancı, 1981), 480,481.

¹²⁶ Osman Nuri Dural, “Muâviye Bin Ebî Süfyan'a Yöneltilen Eleştiriler” (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 23-32.

¹²⁷ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 478,479.

ve kabile reisi olan Eş'as b. Kays, bu fikri anında kabul eden birlik komutanlarından biriydi.¹²⁸ Gerek Hz. Ali'nin ordusundaki askerlerin kahir ekseriyeti gerekse Şam ordusunun tamamı bu savaşın gereksiz olduğu kanaatindeydiler.¹²⁹ Onlara göre Hz. Ali Hz. Osman'ın katillerini teslim etmesi halinde bu savaş sona erecekti. Tahkîm vesilesi ile taraflar anlaşılırsa Müslümanlar gereksiz yere ölmeyecekti. Bu fikir karşısında Hz. Ali'nin ordusu ikiye ayrıldı. Ordu içindeki gönülsüz savaşan askerler Hz. Ali'yi Tahkîmi kabul etmeye zorlarken, başta Eşter¹³⁰ olmak üzere Hz. Osman'ın katilleri ise Tahkîm'in kabul edilmeyerek savaşa devam edilmesini istiyorlardı.

Hz. Osman'ın katilleri bir kez daha korkuya kapılmışlardı. Eğer hakemler Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğü konusunda anlaşılırsa kendileri hedef alınacaktı. Kûfe ve Basra ordusunda yer alan ve Hz. Osman'ın haksız yere katledildiğini düşünen askerlerle Şam ordusu birleşecek olursa, sıranın kendilerine geleceğinin farkındaydılar. Eş'as b. Kays Hz. Osman yanlısıydı. Onun haksız yere öldürüldüğünü düşünüyordu. Hz. Ali'ye karşı öfkeliydi. Hz. Osman onu Azerbaycan bölgesine ordu komutanı ve vali olarak tayin etmiş, Hz. Ali ise hiçbir sebep yokken onu görevden almıştı Kendisi gibi düşünen birlik yanına alarak Hz. Ali'yi Tahkîmi kabul etmeye zorlamış¹³¹, Hz. Ali'nin bu teklifi reddetmesine karşılık olarak da onu ölümle tehdit etmişlerdi.¹³² Hz. Ali ile birlikte Tahkîm'e en fazla karşı çıkan kişinin Eşter olması da manidardır diye düşünüyoruz. Eşter Hz. Osman'ın katillerindendi. Bu savaşın durdurulmasının kendi aleyhine olacağını bilincindeydi.

Hz. Hz. Ali baskılar sonucu Tahkîm'e razı olmuştu. Ordusuna komuta etmekte zorlanan Hz. Ali, ordu içindeki otoritesini tamamen kaybetmişti.¹³³ Eş'aş b. Kays ve taraftarları, Hz. Ali'den Ebû Musa'yı hakem olarak görevlendirmesini istedi.¹³⁴ Hz. Ali, Eşter'i hakem tayin etmek istedi. Ancak, Eş'as b. Kays ve taraftarları buna karşı çıkarak, Ebû Musa'nın hakemliğinde ısrar etti. Ebû Musa, Hz. Osman'ın haksız yere katledildiğini düşünüyordu. Bu nedenle de, Cemel olayında,

¹²⁸ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 482.

¹²⁹ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 482,483.

¹³⁰ Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, 2/189.

¹³¹ Demircan, "Ali B. Ebi Tâlib'i, Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine", 56,57.

¹³² Taberî, *Tarih*, 5/51; el-Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 483,484,485,499; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's Siyâse*, 181; Bakır, *Hz. Ali*, 252,255,256.

¹³³ Yusuf Sansarkan, "Hakem Olayı Özelinde Mezhebî Kaygının Tarih Aktarım ve Yorumuna Etkisi", *İslâm Medeniyet Araştırmaları Dergisi* 4/ 2 (Aralık 2019), 323.

¹³⁴ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 499.

komuta ettiği Küfe ordusuna bu konuda tarafsız kalmalarını tavsiye ve telkin etmişti.¹³⁵ Amr da halifenin haksız yere öldürüldüğünü düşünüyordu.

Hakemler barış antlaşması imzalanırken Hz. Ali bu anlaşma metninde “ emîrül-müminin” unvanını kullanmak istemiş, ancak buna kendi ordu komutanlarından Eş’as b. Kays, şiddetle karşı çıkmış ve antlaşma metnine bu unvanın yazılmasına izin vermemiştir.¹³⁶ Bu eylemle birlikte kendi askerleri de Hz. Ali’yi hilâfet makamında azlederek, onu Muaviye ile aynı seviyeye indirmişlerdi. Artık Hz. Ali kendi ordusunda bile “emîrül müminin” olarak kabul edilmiyordu.¹³⁷

3. Hâricîliğin Dinî ve Siyasî Bir Hareket Olarak Ortaya Çıkışı

Tahkîm’e itiraz eden bir grup asker Hz. Ali’nin ordusunda ayrılarak Harûrâ’ya çekildi. Harûrâ’ya¹³⁸ çekilenlerin büyük çoğunluğunun Hz. Osman’ın katilleri ile onun katlini meşru görenler¹³⁹ olduğunu düşünüyoruz. Tahkîm anlaşmasında hedef kendileriydi.¹⁴⁰ Eğer taraflar anlaşılırsa sıra Hz. Osman’ın katilerinin cezalandırılmasına gelecekti. Onlara göre Hz. Ali Tahkîmi kabul ederek kendilerinin idam fermanını imzalamıştı. Bu nedenle de Hz. Ali bu kararı ile günah işlemişti.¹⁴¹ Kendileri de ilk önceleri Tahkîm’e taraf olmakla günah işlemişlerdi.¹⁴² Ancak bunun bir hile olduğunu fark ettiklerinde, yaptıklarından pişman olmuş ve tövbe etmişlerdi.¹⁴³ Eğer Hz. Ali de Tahkîm’i kabul etmekle günah işlediğini kabul eder ve bu günahından dolayı tövbe ederse onunla birlikte tekrar Muaviye ve ordusuna karşı savaşabileceklerini Hz. Ali’ye ve onun elçilerine bildirdiler.¹⁴⁴

¹³⁵ Taberî, *Tarih*, 5/499,500.

¹³⁶ Taberî, *Tarih*, 5/52.

¹³⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, 185,186.

¹³⁸ İvaz Halifat, *Neş’etü’l-Hareketi’l-İbadiyye* (Umman: Vezaratü’t-Turas ve’s-Sekafe, 2002),53

¹³⁹ Abdullah b. Hüseyin İbn Fadl, *Sıdku’l-Haber fi Havarici’l-Karni’s-Sani Aşara* (Paris: Daru’l-Bibliyon, 2008), 14,15.

¹⁴⁰ Şeyh Muhammed Hamza, *Neşetü’l-Fırkı’l-İslâmiyye* (Riyad: www.kotaiba.com, 2005), 27,28.

¹⁴¹ Ahmed Muhammed Ahmed Celi, *Dırasatu ani’l- Fırak ve Tarihu’l-Müslimin el-Havaric ve’s-Şia* (Riyad: Merkezu’l- Melik Faysal Li’Buhus ve’d-Dırasati’l-İslâmiyye, 1988), 55,56.

¹⁴² Amir en-Neccar, *Fi Mezahibi’l-İslâmiyyin el-Havaric, el-İbadiyye, eş-Şia* (Kahire: el-Heyetü’l-Mısriyye, 2005). 66-69.

¹⁴³ Ali Muhammed Sallabî, *Fikru’l-Havaric ve’s-Şia fi Mizani Ehlü’s-Sünneti ve’l-Cemati* (İskenderiye: Daru’l-Kumme, 2005),25,26.

¹⁴⁴ Ülkü, *İslâm’da Mezhepler*, 121.

Hız. Ali, Tahkîm konusunda baştan beri onlar gibi düşünmediği için Harûrâ'ya çekilen bu grubun bu teklifini kabul etmesi mümkün¹⁴⁵ değildi. Böyle bir tutum Hız. Ali'nin bozulan otoritesini daha da bozabilir, bundan dolayı da taraftarlarını kaybedebilirdi. Hız. Ali'nin bu teklifi kabul etmesi, Kûfe askerî karargâhını terk edip, Harûrâ'ya gelip yerleşmesi anlamına geliyordu. Bu durum bir anlaşma imzalayarak söz vermiş olan Hız. Ali için kabul edilmesi imkânsız bir teklifti. Dolayısıyla bu teklifi reddederek ikna edebildiği bir grupla birlikte Kûfe ordu karargâhına geri döndü.¹⁴⁶

Bu süreçte hakemlerden Ebû Musa'nın halife Osman yanlısı Ali karşıtı tutumu meyvesini vermişti. Hız. Osman'ın haksız yere katledildiğine ve halife seçiminin Müslümanların tercihine bırakılması yönündeki karar verilmişti.¹⁴⁷ Amr b. el-Âs, bu karara aykırı olarak Ebû Musa'nın hilâfet görevinden azlettiği Hız. Ali'nin yerine Muaviye'yi halife olarak tayin etti. Fiyasko ile sonuçlanan bu olay siyasal istikrarsızlığı daha da derinleştirmişti.¹⁴⁸ Bu olaydan sonra Müslümanlar başsız kalmış, fiili olarak üç ayrı siyasî otorite ortaya çıkmıştı. Abdullah b. Vehb er-Râsibî Nehrevan'da, Muaviye Şam'da, Hız. Ali de Kûfe'de bağımsızlığını ilan etmiş ve bu kişilerin liderliğinde üç başlı bir yönetim ortaya çıkmıştı.¹⁴⁹

Nehrevan'a çekilen bu grup, siyasî bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Basra ve Kûfe ordu karargâhında sahip oldukları imkânlarını kaybettiler. Bundan böyle maaş alamayacaklardı. Fetihler sonucu elde ettikleri ganimetler ve beytülmal'den (devlet hazinesinden) aldıkları atâ ve aylık erzaklarla eskiye göre çok daha konforlu¹⁵⁰ bir yaşam sürüyorlardı. Nehrevan'a çekilen grup, bu konforlu yaşamı bir anda kaybetti. Bu konforlu yaşamı sürdürebilmeleri için eskiden olduğu gibi bir askerî karargâha ihtiyaç vardı. İşte Nehrevan onlar için yeni

¹⁴⁵ Çağatay -Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 18-20.

¹⁴⁶ Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 130.

¹⁴⁷ Sever, "Kalkaşendî'ye Göre Memlûkler Dönemi (1250-1517) Hâriciler ve Mezhep Siyaseti", 14.

¹⁴⁸ Hasan Gümüşoğlu, "İctihad Farklılıklarının İtikâdi Boyut Kazanmasının Sonuçları Hâriciler Örneği", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (2020), 145.

¹⁴⁹ Çalışkan, "Hâricilik Anlayışının Kökenleri ve Günümüzdeki Yansımaları", 104.

¹⁵⁰ Pırlanta, "Hız. Ömer", 541-543.

bir askerî kışlaya dönüştürülmüştü.¹⁵¹ Başlarında ise Kureyşli olmayan bir emirleri vardı.¹⁵² Hilâfet konusunda Kureyşli olma şartını kaldırmışlar onun yerine kendileri gibi düşünen takva sahibi kişilerin tercih edilmesi gerektiğini kabul etmişlerdi.¹⁵³

Nehrevan'da toplanan ve kendilerine daha sonraları muhalifleri tarafından "Havâric" ismi verilecek olan bu bedevî eski muvazzaf askerler, yani mukâtile kâfir olarak ilan¹⁵⁴ ettikleri muhaliflerine karşı cihat ilen ederek saldırılara¹⁵⁵ başladılar. Başta Kûfe olmak üzere Müslüman kabilelere saldıran bu grup, onları öldürmeye ve mallarını da ganimet olarak almaya başladılar. Müslümanların can ve mal güvenliği Hâriciler tarafından ciddi şekilde tehdit edilmeye başlanmıştı.¹⁵⁶

Hâricilerin Müslümanlara saldırıp katliama başlamaları üzerine, Hz. Ali, Kûfe ordusundan kendisine itaat eden askerlerle birlikte Nehrevan üzerine askerî sefer¹⁵⁷ düzenlemek zorunda kalmıştı. Nehrevan savaşının faturası ağır olmuştu. Bu savaşta neredeyse Hâricilerin tamamı kılıçtan geçirilmişti. Canını zor kurtaran birkaç kişi Umman, Kirman, Sicistan ve Yemen gibi bölgelere giderek yeni bir örgütlenme içine girmişlerdi.¹⁵⁸ Bu savaşta Hâricilerin ileri gelenlerinden; "emîrü'l-müminîn" diye biat ettikleri liderleri Abdullah b. Vehb, Şüreyh b. Evfâ ve Hurkus b. Züheyr¹⁵⁹ gibi kişiler de öldürülmüştü. Nehrevan'ı kendileri için bir tür "Kerbelâ" gibi gören sonraki Hâriciler,¹⁶⁰ bunun intikamını Hz. Ali ve onun askerlerinden almak için her fırsatı değerlendirdiler ve sonunda Abdurrahman b. Mülcem¹⁶¹ isimli bir Hâricî, Hz. Ali'yi şehit ederek bu intikamı! aldı.

¹⁵¹ Ayar, "Hâricilerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", 83.

¹⁵² Niyazi Kahveci, "Hâricilik, Şia ve Mutezilenin Literatürü Üzerine Çalışma", *Dini Araştırmalar* 8/23, 172.

¹⁵³ Teber, "Hâricî İmamet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu"66.

¹⁵⁴ Yıldız, "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi", 61.

¹⁵⁵ Bulut, "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricîlik"41-54.

¹⁵⁶ Mücteba Altındaş, "Dinsel Şiddetin Teolojik Temelleri: Hâricî Zihniyet Örneği", *İslâm Mezhepleri* (Uluslararası Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslâm Mezhepleri, Karaman: Karaman Üniversitesi İslami İlimler Derneği Yayınları, 2007), 52-72.

¹⁵⁷ Taberî, *Tarih*, 5/81-84.

¹⁵⁸ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 115.

¹⁵⁹ İsferyânî, *Tabsîr fi'd-Din*, 48.

¹⁶⁰ Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 83.

¹⁶¹ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî Es-Sümâlî el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-edeb (fi'l-luğa ve'l-edeb ve'n-naḥv ve't-taṣrif)* (Beyrut Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İslâmiyye, 1987), 2/165.

Nehrevan sonrasında, dini duygular, kabilevi intikam duygusu ile birleşerek büyük bir terör eylemine dönüşmüştü.¹⁶² Aileleri ile birlikte yeniden çöle çekilen Hâriciler,¹⁶³ cihat düşüncesi ile kendilerine muhalif olan Müslümanlara saldırmaya başladılar. Bu savaşlarda Müslümanları kılıçtan geçirdikten sonra mallarını, kadınlarını ve çocuklarını ganimet olarak kendi aralarında paylaşıyorlardı.¹⁶⁴ Bedevi askerlerden oluşan Hâriciler geçmişten beri var olan yağma kültürünü,¹⁶⁵ ganimet anlayışı ile birleştirmişlerdi.¹⁶⁶

Tekfir ettikleri muhaliflerinin malları, canları, kanları kendilerine helâldi.¹⁶⁷ Yaşamak için ganimete muhtaç olan Hâriciler, bu eylemlerini, Kur'an ayetlerine dayandırarak, yaptıklarını meşrulaştırmaya¹⁶⁸ çalışıyorlardı. İslâm toplumunun geneline muhalif olmaları sonucu bir takım haklardan mahrum kalan Hâriciler, içine düştükleri ekonomik sıkıntıları azaltmak.¹⁶⁹ Ailelerinin geçimini sağlamak için Kur'an ayetlerini,¹⁷⁰ ekonomik ihtiyaçları doğrultusunda yorumlamak¹⁷¹ zorunda kalmış olabileceklerini düşünüyoruz. İşte muhaliflerinin malları, kadın ve çocuklarının ganimet¹⁷² olarak alınması düşüncesi, yaşamış oldukları geçim sıkıntısının bir sonucuydu diyebiliriz.

Sonuç

Hâricilik; siyasi, sosyal, dinî, kültürel ve iktisadî nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan dinî ve politik bir harekettir. Sıffin esnasında ortaya çıkan hakem meselesi ve sonrasında yaşananların bir sonuç olduğu değerlendirilmektedir. Bu süreçte yaşanan olumsuzlukların kaynağının, Kureyş ile diğer Arap kabileleri arasında câhiliye döneminde başlayan ve Hülafa-i Raşidin döneminde artarak devam eden

¹⁶² Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 40-42.

¹⁶³ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 11-13.

¹⁶⁴ Demircan, *Hâricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 52,53.

¹⁶⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/370.

¹⁶⁶ Muhammed Emir Yavuz, *Terör Bağlamında Dinden Sapma Davranışları; Hâriciler ve Hizbullah Karşılaştırması* (Malatya: Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2013), 38.

¹⁶⁷ Dabaşı, *İslâm'da Otorite*, 196,197.

¹⁶⁸ Muhammed Hişam Tahiri, *Takriratu Eimmetü'd-Da've fi Muhalefeti Mezhebi'l-Havaric ve İbtalihi* (Kahire: Ğaras, 2009), 117,118.

¹⁶⁹ Yasin Kahyaoğlu, *Hâriciler'in Edebî Yönleri (Ortaya Çıkışlarından Emevîler'in Sonuna Kadar)* (Urfa: Haran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 29.

¹⁷⁰ Ahmed Celi, *el-Havaric ve's-Şia*, 61-73.

¹⁷¹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 26,27.

¹⁷² Mustafa, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, 202,203.

siyasî, içtimâî, dinî, kültürel ve iktisadi çatışmaların bir sonucu olduğu kanaatindeyiz.

Kusay b. Kilâb ile birlikte Hicaz bölgesinin siyasî ve iktisadî gücü Kureyş'in eline geçmişti. Bu güç Hz. Peygamber sonrasında daha da pekişmiş ve başta Arap Yarımadası olmak üzere Irak, Şam ve Mısır gibi bölgelerde de etkin olmaya başlamıştı. Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman ilk altı yılında büyük fetih hareketleri gerçekleştirmişti. Bu fetihlere bağlı olarak başta Medine olmak üzere Basra, Kûfe ve Fustat gibi askeri karargâhlara yüklü ganimet girişi olmuştur. Ganimetlerin ve vergi gelirlerinin meydana getirdiği servet Hz. Ömer'den itibaren Hz. Peygambere yakınlık ve İslâm'da kıdem esasına göre dağıtmaya başlanmıştı. Bu uygulama müslüman toplum içinde servet artışına neden olmuştu. Hz. Ömer'in bu uygulamasına göre belli bir kesimin refah düzeyinde ciddi iyileşmeler meydana geldi. Savaşlara katılan bedevî Araplar bu zenginlikten yeterince yararlanma imkânı elde edemediler. Özellikle ridde olaylarına katılmış daha sonra da yeniden müslüman olan Araplar savaşlarda elde ettikleri ganimet ve Hz. Ömer'in kendileri için takdir ettiği atâ/maaş ile yetinmek zorunda kalmışlardı. Savaş hukukuna göre fethedilen bölgelerin toprakları mukâtile arasında eşit paylaşılması gerekiyordu. Hz. Ömer Irak, Şam, el-Cezire ve Mısır gibi verimli toprakları ordu mensubu olan mukâtileye dağıtmayarak kamulaştırmıştı.

Hz. Ömer'in sistemleştirdiği divana göre en yüksek gelir sahipleri İslâm'da kıdemi ve Hz. Peygamberin yakını olan Kureyşli muhacirler onlardan sonra da ensardan olan kişilerdi. Basra, Kûfe ve Fustat gibi ordugâhlarda asker olan bedevî Araplar arasında bile atâ/maaş farkı söz konusuydu. Orduda kıdemi olan ilk askerler yani Ehlü'l-Eyyâm, daha sonra orduya katılan kıdemsiz askerlere yani Revâdife göre daha yüksek atâ/maaş alıyordu. Hz. Osman bu sistemi devam ettirmiş, bir yandan da kendi akrabası olan Ümeyyeoğullarına atâ dağıtımından ayrıcalık yapmıştı. Hz. Osman ilk altı yılında artan gelire bağlı olarak servet Ümeyyeoğullarının lehine bir artış göstermişti. Bu durum özellikle İslâm'da kıdemi olan müslüman kitle arasında rahatsızlığa neden olmuştu. Hz. Osman'ın son altı yıllık iktidarında fetihlerin azalmasına bağlı olarak ganimet gelirlerinde de azalmalar meydana geldi. Önceki yıllarda devlet hazinesinden yüksek ata/maaş alan muhacir ve ensar yaşanan ekonomik krizin neden olduğu gelir kaybından dolayı Hz. Osman ve onun akrabalarını eleştirmeye başladı. Medine'de başlayan bu huzursuzluk kısa sürede ciddi ekonomik sıkıntılar yaşayan karargâhlardaki askerlere de sıçradı. Hz. Osman'ın krizi azalma adına muhacir ve ensarın ileri gelenlerine fetih arazilerini iktâ olarak dağıtması, askeri karargâhlardaki huzursuzluğu artırdı. Medine ve askeri karargâhlarda yaşanan ekonomik kriz kısa

süre içinde siyasî, sosyal ve askerî isyana dönüştü. Bu askerî isyan bir süre sonra da Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile sonuçlandı.

Hz. Ali'nin Halife seçilmesi yaşanan krizi çözmedi aksine daha da artırdı. Medine halkı kısa bir süre sonra Hz. Ali'ye tavrı aldı. Sahabe-nin ileri gelenlerinden Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr'in Basra askerî kış-lasına giderek yeni bir isyan başlatmaları ile müslümanlar yeni bir döneme girdi. Hz. Ali çoğunluğunu isyancı askerlerin oluşturduğu küçük bir gruplar Medine'den ayrıldı. Basra askerî karargâhına doğru giderken çevreden asker toplamaya çalıştı. Bu amaçla da Kûfe ordusunda asker talep etti. Kûfelilerin bu talebe red cevabı vermeleri üzerin şehre elçiler göndermiş, uzun ikna çabaları sonucunda bir miktar asker almayı başarmıştı. Basra ordusuyla yapılan ve Cemel savaşı adı verilen olaydan sonra Hz. Ali'nin ordusu savaş ganimetini kendi aralarında paylaşırken, Basra askerlerinin kadın ve çocukları-nın da kendilerine ganimet olarak dağıtılmasını istemişler ancak Hz. Ali bunu reddetmişti.

Cemel savaşı sonrasında Şam valisi Muaviye'nin üzerine yürüyen Hz. Ali, savaş sürecinde ordusunun itaatsızlığına maruz kalmıştı. Or-dusuna yeterince komuta edemeyen Hz. Ali ordusundaki bazı asker ve komutanların baskısı ile Tahkimi kabul etmek zorunda kalmıştı. Tahkîmden istenilen sonucun çıkmaması üzerine, Hz. Ali'nin ordu-sundaki askerlerin bir kısmı tahkîmi kabul edenleri tekfir ederek on-dan ayrıldı ve Harûrâ'ya çekildi. Hz. Ali'nin uzun ikna çabalarına rağmen ona katılmayı reddederek ayrı bir oluşum içine girdiler. İslâm tarihinde Hâricîler adı verilen bu grup bir süre sonra Nehrevan'a gi-derek siyasî bir hareket başlattı ardında da müslümanlara saldırdı-lar. Bunun üzerine Hz. Ali bu grubun üzerine askerî bir hareket baş-lattı. Savaş başlamadan önce elçiler göndererek masum müslüman-ları öldüren katilleri kendisine teslim etmelerini istedi. Ancak onlar Hz. Ali'nin bu talebini reddettiler. Bu müzakere süreci içerisinde Hz. Ali'nin ordusunda hangi gerekçelerle ayrıldıkların açıklamaya çalışan Hâricîler, Cemel savaşı sonrasında Basra ordusuna mensup askerle-rin çocuklarını ve kadınlarının kendilerine ganimet olarak vermeme-sini de bir neden olarak ileri sürdükleri rivayet edilmektedir.

Özetle Hz. Osman döneminde ortaya çıkan sosyo-politik, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve dinî sorunların, geçmişten gelen bu mü-cadelenin bir ürünü olduğu, bu çatışmaların Hz. Ali döneminde kont-rolde çıktığı tarih kaynaklardan anlaşılmaktadır. Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde yaşananların, Hâricîliğin doğuşunu hazırlayan asıl neden olmadığı, bu olayların Kusay b. Kilâb'dan sonra ortaya çıkan ve ilk halifeler devrinde artarak devam eden Kureyş ile diğer Arap kabileleri arasında yaşanan sorunlar yumağının bir sonucu oldu-ğunu değerlendirmekteyiz. Kureyş ile diğer Arap kabileleri arasında

Kusay b. Kilâb ile başlayan siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi çatışmanın “Tahkîm” olayı ile en üst noktaya ulaştığı söylenebiliriz. Cahiliye asrında başlayan bu mücadelenin zaman içinde meyve verdiği görülmektedir. İşte “Tahkîm” sonrasında ortaya çıkan Hâricilik hareketinin, uzun süreden beri kabileler arasında devam eden bu rekabetin, husumetin ve çatışmaların bir sonucu olduğu kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Ahmed Celi, Ahmed Muhammed. *Dırasatu ani'l- Fırak ve Tarihu'l-Müslimin el-Havâric ve's-Şia*. Riyad: Merkezu'l- Melik Faysal Li'Bus-hus ve'd-Dırasati'l-İslamiyye, 2. Basım, 1988.
- Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet. *Kısas-ı Enbiya Tarihu'l Hulefa*. 12 Cilt. Dersaadet: Helal Matbaası, 1339.
- Akarsu, Murat. *Kabile Bürokrasisi ve Katline Sessiz Kalınan Halife Hz. Osman*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Akbulut, Ahmet. *Sahebe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*. Ankara: Otto yayıncılık, 3. Basım, 2016.
- Akbulut, Ahmet. “Hâricîlerin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (1991), 331-348.
- Alî, Cevâd. *el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdad: Mektebetü'n Nahda, 2. Basım, 1976.
- Altındaş, Mücteba. “Dinsel Şiddetin Teolojik Temelleri: Hâricî Zihniyet Örneği”. *İslâm Mezhepleri*. 193-209. Karaman: Karaman Üniversitesi İslâmi İlimler Derneği Yayınları, 2007.
- Apaydın, H. Yunus. “Humus”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/365-369 İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Ardıç, Furkan. *Hz. Ali Dönemi Valileri*. Bursa:Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Arı, M. Salih. *Hz. Ebu Bekir ve Ridde Savaşları*. İstanbul: Bayan yayınları, 1996.
- Ateş, Orhan. “İbâziyye Harici Bir Fırka mıdır?” *Eurasian Journal of Social and Economics Researches Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. www.asead.com
- Ateş, Orhan. “Sunnî Kaynakların Tahkîm Anlayışına Eleştirel Yaklaşım”. *USBİD Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi IJSS International Journal of Social Sciences*. www.sobider.net
- Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir el-. *el-Fark beyne'l Fırak*. thk Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Kahire: Mektebetü Dari'l Turas, 1937.

- Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir el-. *el-Fark beyne'l Fırak*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Kahire: Mektebetü Dari'l Turas, 1937.
- Bakır, Abdulhalık. *Hız. Ali ve Dönemi*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1. Basım, 2004.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. thk. Ömer Enis et-Tabba'. Beyrut: Müessesetü'l Maarife, 1967.
- Bodur, Hüsnü Ezber. "Sekt (Fırka) Tipi Dini Organizasyonun Örneği Olarak Hâricilik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2007), 25-53.
- Bulut, Halil İbrahim. "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricilik ve Günümüze Yansımaları". *Usul İslam Araştırmaları*, 41-54.
- Bulut, Halil İbrahim. *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadî İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Cabiri, Muhammed Abid. *İslâm'da Siyasal Akıl*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi yayıncılık, 1997.
- Canan, Mehmet Zeki. *İslâm Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Yelken Matbaası, 1977.
- Çağatay, Neşet. *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.
- Çavuşlu, Kerem. *İktisadî-Sosyal Yapı ve Dinî Hareketlere Etkisi Hâriciliğin Doğuşu*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Çelikkol, Yaşar. *İslâm Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Dabaşı, Hamid. *İslâm'da Otorite*. çev. Süleyman Gündüz. İstanbul: İnsan yayınları, 1995.
- Dalkılıç, Mehmet. "Hâricilerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12.
- Demir, Hilmi. "Şiddeti Anlamada Engel Bir Söylem: Ortodoks Yöntem ve Hâricilik Ruhunu". *Dini Araştırmalar* 5/15 (Nisan 2003), 65-88.
- Demircan, Adnan. *Hâricilerin Siyasal Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan yayınları, 1996.
- Demircan, Adnan. *Hâricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*. İstanbul: Beyan yayınları, 2000.
- Demirci, Mustafa. "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyo-ekonomik Boyutları". *İslâmiyyat* 7/1 (2004), 155-170.

- Dinaveri, Ebu Hanife ed-. *el-Ahbaru't-Twal Eskilerin Haberleri*. çev. Zekeriya Akman - Hüseyin Siyabend Aytemür. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Dural, Osman Nuri. *Muâviye Bin Ebî Süfyan'a Yöneltilen Eleştiriler*. Konya:Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Ebu Yusuf, Yakup bin İbrahim. *Kitâbu'l Harâc*. çev. Ali Özek. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973.
- Emin, Ahmet. *Fecrül İslam*. çev. Ahmet Serdaroğlu. 3 Cilt. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1. Basım, 1976.
- Erkal, Mehmet. "Cizye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/42-45. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Erkal, Mehmet. "Ganimet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/351-354. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1996.
- Erkal, Mehmet. "Öşür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/97-100. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Esad, Mahmut. *İslam Tarihi, Tarih-i Dini İslâm*,. ed. A.L Kazancı - Osman Kazancı. İstanbul: Marifet Yayınları, 1984.
- Eş'arî, Ebu'l Hüseyin Ali b.İsmail. *Makâlâtü'l İslâmiyyîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. I-II Cilt. Kahire: Mektebetü'n Nahda, 1950.
- Eş'ari, Ebu'l Hasan Ali b.İsmail. "Hâricilerin Temel Görüşleri". çev. Harun Yıldız. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1997), 351-356.
- Ezrakî, Ebu'l Velid el-. *Ahbaru Mekke Mekke Tarihi*. çev. Yunus Vehbi Yavuz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Fayda, Mustafa. "Atâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/53-54. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. "Fey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/511-512. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbadiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 1983.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 245-275.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İbâdiyye'nin Siyasî ve İtikâdî Görüşleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi Yayınları* 21 (1977), 323-344.

- Fıġlalı, Ethem Ruhi. "Mezheplerin Doġuşuna Tesir Eden Sebepler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi Yayınları IV* (1980), 115-131.
- Filibeli Ahmet Hilmi. *İslâm Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1. Basım, 1974.
- Günaltay, Şemsettin. *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- Halifat, İvaz. *Neş'etü'l-Hareketi'l-İbadiyye*. Umman: Vezaratü't-Turas ve's-Sekafe, 1. Basım, 2002.
- Hizmetli, Sabri. *İslâm Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1991.
- Hurç, Ramazan. *İslâm Tarihinde Dört Halife Dönemi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2003.
- İbn Esir, İbü'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Tarih*. 12 Cilt. Beyrut, 1965.
- İbn Fadl, Abdullah b. Hüseyin. *Sıdku'l-Haber fi Havarici'l-Karni's-Sani Aşara*. Paris: Daru'l-Bibliyon, 1. Basım, 2008.
- İbn Haldûn, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Mukaddime*. çev. Zakir Kadiri Ugan. 3 Cilt. İstanbul: Maarif Basımevi, 1. Basım, 1954.
- İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. 4 Cilt. Mısır: Matbatü Mustafa, 1. Basım, 1936.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dinaveri. *el-İmâme ve's-Siyâse*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2017.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Haşimi el-Basri. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. 10 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, 1. Basım, 1957.
- İbn Zenceveyh, Hamid. *Kitâbu'l-Emvâl*. 3 Cilt. Riyad: Merkezu'l-Melik Faysal Li'Buhus ve'd-Dırasati'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2007.
- İlhan, Avni vd. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İzmir: Akyol Yayıncılık, 1. Basım, 1977.
- Kahveci, Niyazi. "Hâricilik, Şia ve Mutezilenin Literatürü Üzerine Çalışma". *Dinî Araştırmalar* 8/23 (ts.), 171-189.
- Kahyaoġlu, Yasin. *Hâriciler'in Edebî Yönleri (Ortaya Çıkışlarından Emevîler'in Sonuna Kadar)*. Urfa: Haran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Kallek, Cengiz. "Haraç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/71-88. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.

- Kavukçu, Fuat. *Emeviler Döneminde Hâricî Hareketleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.
- Kafafi, Muhammad. "Abu Sa'îd Muhammed b. Al-Azdi Al-Kalhati'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu". çev. Ethem Ruhi Fırlalı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (1970), 177-191.
- Koçyiğit, Tahsin. *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında (H.1-41M.622-661) İskân*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Komisyon,. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Kutluay, Yaşar. *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 1965.
- Makdisi, Ebu Zeyd Ahmet b. Sehl el-Belhi. *Kitabu'l Bed' ve't-Tarih*. 6 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, ts.
- Malatî, Ebu'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-. *et-Tenbih ve'r Redd ala Ehli'l Heva' ve'l-Bida'*. thk. Yaman b. Sa'duddin el-Meydani. Riyad: Ramadi Lin'neşr, 1. Basım, 1994.
- Maverdi, Ebu'l Hasan . *el-Ahkamu's -Sultaniyye*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürüccü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. thk. Yusuf Esad Dağır, 2 Cilt. Beyrut: Daru'l Endülüs, 1385.
- Minkarî, Nasır b. Muzahim. *Vak'atu Sıffin*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire Mektebetü'l Hancı, 2. Basım, 1981.
- Muhammed Sallabî, Ali Muhammed. *Fikru'l-Havariç ve's-Şia fi Mizani Ehli's-Sünneti ve'l-Cemati*. İskenderiye: Daru'l-Kumme, 1. Basım, 2
- Mustafa, Nevin A. *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Neccar, Amir en-. *Fi Mezahibi'l-İslâmiyyin el-Havâric, el-İbâdiyye, eş-Şia*. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyye, 1. Basım, 2005.
- Oflaz, Abdulhalim. *Hız. Ömer'in Yeni Fethedilen Topraklara Yönelik Uyguladığı Toprak Rejimi*. ed. Ali Aksu. 188-196. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Sansarkan, Yusuf. "Hakem Olayı Özelinde Mezhebî Kaygının Tarih Aktarım ve Yorumuna Etkisi". *İslâm Medeniyet Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Aralık 2019), 318-345.
- Sever, Mehmet. "Kalkaşendi'ye Göre Memlûkler Dönemi (1250-1517) Hâriciler ve Mezhep Siyaseti". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (Aralık 2018), 7-22.

- Söylemez, M.Mahfuz. *Bedevîkten Hadariliğe Kufe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Söylemez, M.Mahfuz. “Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Küfe Örneği”. *Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Ocak 2003), 63-86.
- Şakir, Mahmut. *Hz. Adem’den Bugüne Kadar İslam Tarihi*. çev. Ferit Aydın. 8 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1993.
- Şehristânî, Ebu’Feth eş-. *el-Milel ve’n Nihal*. thk. Abdulaziz Muhammed el-Vekil. 3 Cilt. Kahire, 1968.
- Şeyh Muhammed Hamza. *Neşetü’l-Fırkı’l-İslamiyye*. Riyad: www.ko-taiba.com, 1. Basım, 2005.
- Tabakoğlu, Ahmet. *İslâm İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergah yayınları, 2008.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu’l Fadl İbrahim. 9 Cilt. Kahire: Daru’l Maarif, 1961.
- Turan, Ahmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi “ İslam’da Siyasi Düşüncenin Oluşumu”*. Samsun: Sidre Yayınları, 1. Basım, 2000.
- Türkdoğan, Orhan. *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1. Basım, 1997.
- Türkmen, Zekai. *Cemel ve Siffîn Savaşlarının İslâm Mezheplerinin Oluşumuna Etkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2016.
- Üçok, Bahriye. *İslam’dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- Üçok, Bahriye. “Ridde”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7(1959 1958), 97-113.
- Vagheri, Laura Veccia. “Ali-Muaviye Mücadelesi ve Hâricî Ayrılımasının İbadi Kaynakların Işığında İncelenmesi”. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 17*, 147-150.
- Watt, W. Montgomery. *Hz. Muhammed Mekke’de*. çev. M. Rami Ayas - Azmi Yüksel. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Umran Yayınları, 1. Basım, 1981.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm’da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*. çev. Ulvi Murat Kılavuz. İstanbul: Birey yayıncılık, 1. Basım, 2001.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.

- Ya'kûbî, Ebü Ya'kub . *Târîhu'l-Ya'kubî*. 2 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, ts.
- Yavuz, Muhammed Emir. *Terör Bağlamında Dinden Sapma Davranışları; Hâricîler ve Hizbullah Karşılaştırması*. Malatya: Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Yıldız, Harun. *Din Siyaset ve İdeoloji Hâricîlik Düşüncesinin Doğuşu*. Samsun: Sidre Yayınları, 1. Basım, 1999.
- Yıldız, Harun. "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1999), 257-270.
- Yıldız, Harun. "Hâricîlerin Doğuşunda Kurra'nın Rolü". *Ekev Akademi Dergisi* 8/18 (K 2004), 263-282.
- Yıldız, Harun. "Hâricîler'in Erken Dönem Tarih Algısı: Salim b. Zekvan Örneği". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları* 2/2 (Güz 2009), 7-40.
- Yıldız, Harun. *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Yönem, Ahmet. "Hâricîlerin Horasan Maveraünnehir Bölgesine Geçiş Süreci". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2011), 171-197.

Extended Summary

Kharijism is a religious and political movement that emerged due to political, social, religious, cultural and economic reasons. It is considered that the referee issue that arose during the session and what happened afterwards was a result. We believe that the source of the negativity experienced in this process is a result of the political, social, religious, cultural and economic conflicts between the Quraysh and other Arab tribes, which began in the period of ignorance and intensified during the first four caliphs of Islam.

With Qusayy b. Kilab, the political and economic power of the Hejaz region passed into the hands of the Quraysh. This power was further consolidated after the Prophet and began to be effective in regions such as Iraq, Damascus and Egypt, especially in the Arabian Peninsula. Abu Bakr, Umar and Uthman achieved great success in the wars in their first six years. As a result, large amounts of booty entered military headquarters such as Medina, Basra, Kufa and Fustat. The wealth created by the spoils and tax revenues began to be distributed on the basis of proximity to the Prophet and seniority in Islam, starting from the reign Umar. This practice caused an increase in wealth within the Muslim community. According to Umar's practice, serious improvements occurred in the welfare level of a certain

segment of people. Bedouin Arabs who participated in the wars did not have the opportunity to benefit from this wealth. Especially the Arabs who participated in the apostasy events and then became Muslims again had to be content with the booty they obtained in the wars and the salary that Umar had determined for them. According to the law of war, the lands of the conquered regions had to be shared equally among the warriors. Hz. Omar expropriated fertile lands such as Iraq, Damascus, al-Jazeera and Egypt by not distributing them to the warriors, who were members of the army.

According to the registration system developed by Caliph Umar, the people who earn the highest income are: The Quraysh, who were senior in Islam and relatives of the Prophet from Mecca, and the first Muslims from Medina. There was a salary difference even among Bedouin Arabs who were soldiers in garrison cities such as Basra, Kufa and Fustat. The first soldiers with seniority in the army received higher salaries than the junior soldiers who joined the army later. Caliph Uthman maintained this system, while also giving privilege to his relatives, the Umayyads, in the distribution of wages. During his first six years, wealth increased in favour of members of the Umayyads due to increased income. This situation caused discomfort, especially among the Muslim population who had seniority in Islam. During the last six years of Uthman's reign, there was a decline in booty revenues due to the decrease in wars. Early Muslims from Mecca and Medina, who received high salaries from the state treasury in previous years, began to criticize Uthman his relatives for the loss of income caused by the economic crisis. This unrest, which began in Medina, soon spread to the soldiers in the army headquarters, who were experiencing serious economic difficulties. In order to reduce the crisis, Uthman gave some of the land acquired in the wars to the senior Muslim leaders of Mecca and Medina, which increased the unrest in the military headquarters. The economic crisis experienced in Medina and military headquarters quickly turned into a political and military revolt movement. This rebellion resulted in the martyrdom of Uthman after a while.

Ali's election as Caliph did not solve the crisis, rather exaggerated it further. The people of Medina soon came to take an action against Ali. Muslims entered a new era when prominent Muslims such as, Aisha, Talha and Zubayr, went to the Basra army headquarters and started a new rebellion. Ali left Medina with a small group of mostly rebellious soldiers. On his way to the Basra military headquarters, he tried to recruit soldiers from the surrounding area. For this purpose, he requested soldiers in the Kufa army. When the people of Kufa did not respond positively to this request, he sent ambassadors to the city and, as a result of long persuasion efforts, managed to

recruit some soldiers. After the incident with the Basra army, called the Battle of Camel, Ali's army shared the spoils of war among themselves, and they wanted the women and children of the Basra soldiers to be distributed to them as booty, but Ali did not accept this.

After the Battle of Camel, Caliph Ali marched on Muawiyah, the governor of Damascus. Ali was exposed to the disobedience of his army during the war, and he could not command his army adequately. Ali had to accept the referee offer due to the pressure of some soldiers and commanders in his army. When the appointment of the referees did not yield the desired result, some of the soldiers in Ali's army left him, considering those who accepted the offer of referee as apostates, and retreated to a region called Harura. Despite Ali's long persuasion efforts, they did not agree to join him and formed a separate formation. This group called Kharijites in Islamic history, went to the Nahrawan region after a while, started a political movement and then attacked Muslims. For this reason, Ali had to attack to this group.